

УДК 811.111'25:165.191

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.18/18.168175>

Мирослава СЛИВКА,

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри англійської філології

Ужгородського національного університету

(Ужгород, Україна)

Myroslava.slyvka@uzhnu.edu.ua

ОСНОВНІ ШЛЯХИ ВІДТВОРЕННЯ СЕМАНТИЧНИХ І КОГНІТИВНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЙ У НАУКОВИХ ВИДАННЯХ

Статтю присвячено основним шляхам відтворення семантичних і когнітивних особливостей українських реалій віддаленого й недавнього минулого в наукових виданнях. Комунікативна інтерпретація наукового тексту, а отже й переклад, має інтертекстуальний дискурсивний характер, а отже залежить від глибокого розуміння національних концептуально-мовних систем. Способи перекладу українських реалій значною мірою залежить від національно-культурної належності перекладача або автора оригінального англійського тексту та прогнозованої читачької аудиторії.

Ключові слова: реалія, переклад, дискурс.

Myroslava SLYVKA,

Ph.D. (Philology),

Associate Professor of English Philology Department,

Uzhhorod National University

(Uzhhorod, Ukraine)

Myroslava.slyvka@uzhnu.edu.ua

THE MAJOR WAYS OF RENDERING THE SEMANTIC AND COGNITIVE ELEMENTS OF UKRAINIAN REALIA IN THE SCHOLARLY PUBLICATIONS

In the article the major ways of rendering the semantic and cognitive elements incipient in the Ukrainian social and political terms of distant and recent past in the scholarly publications are considered.

The paper analyses the major ways and communicative strategies of rendering the nationally colored terminological and other conceptually meaningful elements of the historical scholarly discourse. The distinctive features of the Ukrainian national culture are well perceived against the background of the internationally recognized terms that are extensively used by the translators and the authors of the English publications about Ukraine as a means of explaining the basic referential meanings of the transcribed or calqued original units. Communicative interpretation of the source language term and its contextual implications depends very much on the profound analysis of the national conceptual system which is generally recognized as being intertextual and cross-genre by nature. An indispensable element of the historical

scholarly discourse is the network of references to the sources and papers written by a variety of the other participants whose views are either shared or contested. Thus each text enters a kind of a hypertext which is a multilevel structure consisting of the interdependent lines of description.

Therefore each translator of the historical text is concurrently a researcher investigating the cognitive potential of the conceptually relevant features of the languages that come in contact. The interconceptual theory of translation, of which the current research strives to be a part, construes the process of getting across the historico-cultural text message as a process of rediscovering or selfdiscovering by the translator of the essence of the source language text.

The research demonstrated that the cognitive potential of the historico-cultural nominations is a quite diverse and variable value. It can be adequately represented in translation only through the prism of a variety of systematic links which take into account not only individual text choices and preferences, but the respective professional discourse as a whole.

The combinability factor and contextual links within a given text turn out to be of primary relevance in determining the scope of national colouring of a particular term within a specific discourse. The ways of rendering Ukrainian realias greatly depend on the ethnic and cultural background of the translator or the author of the original English text and the prospective audience.

Key words: *realia, translation, discourse.*

Постановка проблеми та її визначення. Активізація лінгвокультурологічних та лінгвокогнітивних досліджень спостерігаються в мовознавстві протягом останніх десятиліть. Мова може розглядатися як знаряддя культури, навіть як одна з її іпостасей (зокрема літературна мова, сакральна мова чи мова фольклору) і як така може описуватися через ознаки, спільні для всіх явищ культури. З іншого боку, мова й культура можуть порівнюватися як незалежні, автономні семіотичні системи. Взаємодія між мовою та культурою найвиразніше виявляється в широко вживаному в сучасних дослідженнях понятті «мовна картина світу». При зіставленні різних національних мовних картин світу стають помітними семантичні лакуни, не заповнені мовними одиницями в цільвій мові.

Серед дослідників і нині немає цілковитої одностайності з низки питань, пов'язаних із взаємодією лінгвокультурних параметрів тексту оригіналу та його перекладу. Існує гостра потреба в упорядкуванні й унормуванні правил іншомовного відтворення українських реалій і власних назв, оскільки в Україні транслітераційні правила донині не уніфіковано і тому в різних виданнях спостерігаємо різні варіанти запису. Такому впорядкуванню має передувати різнобічне вивчення реалій та їх функціонально-когнітивних відповідників як у теоретичній, так і в прикладній площині. Цим зумовлюється **актуальність** пропонованого дослідження.

Аналіз досліджень. Протягом останніх десятиліть національно специфічна лексика стала об'єктом вивчення низки дисертаційних робіт, написаних як в Україні, так і в інших державах на пострадянському просторі (Волошина, 2001; Чепель, 2005; Запольських, 2005; Голубовська, 2004; Кушина, 1998; Чабан, 1997; Коваленко, 2002; Бестолкова, 2005; Дьяконова, 2004; Зеленкова, 2004; Мартынова, 2004; Иванова, 2003; Гойман, 2001; Поликовский, 1992).

Дослідження мовних носіїв національного колориту не втрачають актуальності і нині, хоча з часу першого у перекладознавстві використання А. В. Федоровим терміну «реалія» у такому плані (1941) зроблено чимало для увиразнення його суті й перекладознавчого статусу. В українському перекладознавстві термін «реалія» вперше вжитий О. Л. Куундзічем, далі розроблений І. В. Корунцем (Корунець, 1985), О. Жомнір (Жомнір, 1969), В. Коптіловим (Коптілов, 1977) у зв'язку з проблемою стилізації в перекладі та іншими українськими філологами, що торкаються різних аспектів цієї складної проблеми. Найґрунтовнішим дослідженням реалії як перекладознавчої категорії, що базується на бінарній опозиції одиниць неспоріднених мов – української та англійської – є монографія Р. П. Зорівчак «Реалія і переклад. На матеріалі англomовних перекладів української прози» (Зорівчак, 1989). Пропоноване дослідницею поняття *терміни-реалії*, що відбиває кореляцію реалій з термінами як мовними знаками, які репрезентують наукові поняття спеціальної професійної галузі знань, є одним з найважливіших лінгвістичних і перекладознавчих інструментів лінгвокогнітивного дослідження національно-маркованої лексики в історико-культурному дискурсі. Дефініція реалії як перекладознавчої категорії, запропонована Р. П. Зорівчак, може служити теоретичною основою для ідентифікації реалій української історії і культури та оцінки їх функціональної реалізації у тексті: «Реалії – це моно- і полілексемні одиниці, основне лексичне значення яких вміщає (в плані бінарного зіставлення) традиційно закріпленій за ними комплекс етнокультурної інформації, чужої для об'єктивної дійсності мови-сприймача» (Зорівчак, 1989: 58).

Метою розвідки є виявлення й перекладознавчий аналіз та опис когнітивних і функціональних особливостей українських реалій (у тому числі так званих «прихованих» реалій), а також дослідження етноспецифічних констант мовної свідомості та способів їх представлення в українському, з одного боку, та англomовному, з іншого боку, історико-культурному дискурсі. Джерела матеріалу – енциклопедичні видання, оригінальні та перекладні публікації із зарубіжних періодичних видань.

Виклад основного матеріалу та отримані висновки. Національні особливості повною мірою виявляють себе на матеріалі текстів історико-культурного дискурсу, що має міжстильову та між-жанрову природу. Стисло схарактеризуємо критерії, які дають підстави для виділення історичних текстів у окремий тип дискурсу:– Насамперед це насиченість історико-культурною інформацією. За питомою щільністю такої інформації на умовну сторінку тексту наукові твори на історичну тематику у багато разів переважають інші типи текстів. Це кількісний показник.

– З ним пов'язаний і якісний показник – релевантність цієї інформації для адресата відповідного тексту, яким є здебільшого не пересічний читач, а історик-фахівець.

– Наступний критерій – особлива роль наукової термінології, коректне розуміння і переклад якої справляє вирішальний вплив на розуміння суті повідомлення, закладеного в тексті. На відміну від математичних чи анатомічних термінів, історичні терміни мають крім універсального загальнонаукового значення ще й відчутний локальний колорит, що зближує їх з категорією реалій і суттєво ускладнює завдання перекладача.

Одна з важливих ознак цього типу дискурсу – гіпертекстовість. Важливою рисою текстів історичного дискурсу є посилання на авторитетні джерела. Через високий рівень насиченості історико-культурною інформацією інтерпретація наукового тексту великою мірою залежить від глибокого розуміння національних концептуально-мовних систем. Тому історичний дискурс є багаторівневою структурою, що включає взаємозалежні асоціативні мережі. Можливо цей перелік визначальних рис історичного дискурсу не є вичерпним, але ми зосередили увагу саме на тих ознаках, які мають найбільше значення для перекладу національно маркованих одиниць, що є об'єктом аналізу в нашій роботі.

Комунікативна інтерпретація наукового тексту, а отже й переклад, мають інтертекстуальний характер і великою мірою залежить від розуміння не тільки змісту окремих реалій, а національних концептуально-мовних систем загалом. Важливою рисою текстів історичного дискурсу є посилання на авторитетні джерела, які автор доповнює, заперечує або оновлює. Це означає, що текст оригіналу є частиною своєрідного гіпертексту, отже історичний дискурс є багаторівневою структурою, що включає взаємозалежні асоціативні мережі.

Різні перекладачі і автори неоднаково оцінюють наявність чи відсутність у номінативних одиниць того обсягу національної специфіки, який давав би підстави сприймати їх як реалії. Наприклад, номінація «(козацька) *старшина*» в праці Ореста Субтельного «Ukraine: A History» передається як у транскрибованій формі *starshyna* (здебільшого), так і англійським функціональним субститутом *officers*, тоді як, наприклад, у тексті наукової статті Сергія Плохія переважає форма *officers*: «About 3000 Cossacks and many leading members of the *starshyna* followed him [Mazepa]» (Subtelny, 1994: 164); «... It was not difficult to register in a Cossack regiment and claim such privileges as ... to vote for or be elected as a Cossack officer» (Subtelny, 1994: 141); «Pokrovsky indicated that the Cossack officers and the Muscovite gentry (*deti boiarskie*) lived under similar economic conditions» (Plokhly, 2004: 352); «Owing to the social bond between the Cossack officers and the Muscovite gentry, in the course of the next century Ukraine became as much a gentry-run territory in social and economic terms as Muscovy itself» (Plokhly, 2004: 352); «At the pinnacle of this military / administrative system stood the hetman. Theoretically, he was subject to the will of the general Cossack council (rada) that had elected him. (...) Khmelnytsky and his successors preferred to consult the increasingly influential council of officers instead» (Subtelny, 1994: 140) → «Натомість Хмельницький та його наступники воліли радитися з дедалі впливовішими *старшинськими радами*» (Субтельний, 1994: 129).

Форми *officers* і *starshyna* не завжди виступають цілковитими еквівалентами. Цілковито виразно це видно в тих випадках, коли вони разом вживаються в одному реченні чи надфразовій єдності: «...Peter I assigned Russian and German officers to the Cossack regiments. ...The *starshyna*, whose positions were linked to their military rank, began to feel uneasy» (Subtelny, 1994). З контексту видно, що сполучуваність лексеми *starshyna* обмежується українською референтною сферою, а щодо неукраїнців може бути вжито тільки слово *officers*. У контексті історичної терміносистеми важливим також є те, що *старшина* позначає не тільки офіцерський корпус українського війська, а й ту суспільну верхівку, яка, успадковуючи майно та посади батьків, дедалі

більше зближувалася за своєю соціальною природою з поняттями «знать», «шляхта», «дворянство».

Характерною рисою української військової термінології княжої та козацької доби є те, що вона тісно пов'язана з адміністративною термінологією. Такі слова, як *полковник* і *сотник* належали водночас і до військової, і до адміністративної номенклатури, тому англійські автори та перекладачі уникають уживати їх англійські лексичні відповідники, зокрема *colonel*, у текстах, що стосуються відповідного історичного періоду, і віддають перевагу описовим заміникам. В англійській Енциклопедії України є такі описові заміники цих реалій: *chief regimental officer* – *полковник*, *chief official in hundreds* – *сотник*. Військові звання пізніших історичних періодів втрачають зв'язок з посадами адміністративної номенклатури, і тому підшукати їх термінологічні аналоги у військовій терміносистемі мови перекладу простіше.

Як показує аналіз фактичного матеріалу, і перекладачі, і автори оригінальних англійських публікацій на українську тематику часто вдаються до транскрибованих форм українських лексем не тільки тому, що їх національний колорит є носієм релевантної семи «локальність», значно важливішим є когнітивний аспект функціонування цих екзотичних (для англійських читачів) елементів тексту. У цьому контексті заслуговує окремого розгляду українське слово *народ*. За більшістю семантичних ознак воно збігається зі своїм англійським словниковим відповідником *people*. Проте на рівні історико-культурних конотацій між ними існують суттєві відмінності. У семантиці української лексеми значно помітнішу питому вагу посідає імпліцитний соціальний антагонізм. На це вказують, зокрема, типові контекстні протиставлення *народ* :: *пани*. Крім того, українське слово *народ* (на відміну від англійського *people*), пов'язане цілою мережею асоціативних зв'язків із семантичним полем «родова спорідненість».

Опрацьований матеріал показує, що в цілій низці контекстів лексема *народ* здатна виступати конотативно зумовленою реалією. Її переклад виключно за допомогою лексичного відповідника *people*, без урахування особливостей соціально-історичного контексту, неодмінно призводить до відчутних втрат на рівні когнітивного підтексту. Тому в дослідженому корпусі транскрибоване відтворення реалії *народ* – це радше правило, ніж виняток: «By the time he entered Kiev University, Drahomanov had become a committed democrat, filled with a strong desire to aid the *narod*». (Subtelny, 1994: 284) «Adopting Ukrainian speech, dress, and customs, this group, led by Volodymyr Antonovych, was called the *khlhopomany* (lovers of peasantry). ... Their sense of obligation to the *narod* was reflected in an open letter they sent to a Moscow newspaper» (Subtelny, 1994: 281).

Важливою особливістю українського концепту «народ» є те, що історично в українській мовній свідомості його ядро складає поняття «селянство». Багато прикладів, що ілюструють тезу про селянськість українського концепту «народ» знаходимо в монографії О. Субтельного, наукових публікаціях Г. Грабовича та інших авторів. «This tendency to expand the meaning of the *narod* from a simple designation of the *peasant masses* to a vision of common humanity, the core of human values is most pronounced in Kostomarov's treatment of Shevchenko. (Grabowicz, 1993: 317). Про важливість цього когнітивного елемента для розуміння історич-

ного контексту епохи свідчить те, що цілий розділ в одній з публікацій Г. Грабовича називається «Shevchenko and the *Narod*».

Виразна національна маркованість та історичний підтекст притаманні також деяким групам власних назв. Це дає підстави розглядати їх як різновид реалій. Зокрема це стосується власних назв періоду давньокіївської держави. На цю частину історичної спадщини претендують не тільки українці, а й інші східнослов'янські народи. Оскільки англomовний світ протягом останніх декількох століть знайомився з давньоруською історією переважно через посередництво російських друкованих видань, то основні назви та імена часів українського середньовіччя відомі англomовним читачам насамперед у російській формі: Kiev, Galich, Olga, Vladimir тощо. Щодо транскрипційне відтворення імені Ольга маємо такі міркування: практика відтворення фонетико-орфографічної форми імені орієнтована не на його етимологію, а на сучасну літературні норму. Той факт, що ім'я Ольга походить від скандинавського Helge, так само як Igor від Ingvar не може бути підставою для передачі літери Г англійською G.

Дослідження істориків української мови, зокрема Григорія Петровича Півторака, Василя Васильовича Німчука та інших авторів показують, що вже в IX ст., а можливо й раніше, проривний приголосний Г, який був у праслов'янській мові, перейшов на українських теренах у гортанний звук Г, в тому числі і в складі запозичених одиниць. Отже є усі підстави вважати, що в часи українського середньовіччя вимова імен Ольга та Igor вже була подібною до тої, яку маємо в сучасній українській мові. Таким чином є підстави вважати, що коректною формою є саме запис OLHA з передачею українського Г через англійське H.

Безперечно, з фактом поширеності форм Kiev, Galich, Olga, Vladimir тощо доводилося рахуватися й укладачам англomовних енциклопедій про Україну, авторам інших видань та перекладачам. «Volodymyr (Vladimir) Monomakh was the author of ... the *Pouchenie* (Instruction) written for his children ...» (UCE, v. I: 981). Стаття про князя Володимира в п'ятитомній Енциклопедії України наводить як довідковий матеріал цілу низку орфографічних варіантів його імені: Volodymyr the Great (Valdemar, Volodimer, Vladimir) (EU, v. 5: 642). Видання останніх десятиліть, зокрема підготовлені українськими авторами в Україні чи на Заході після здобуття Україною незалежності, віддають перевагу одній формі – Volodymyr the Great.

Особливим когнітивним потенціалом наділені в перекладі прикметникові похідні від назви Русь. Більшість українських істориків і філологів уважає, що передавати слово *руський* англійською прикметниковою формою Russian некоректно, оскільки вона омонімічна англійському прикметникові Russian у значенні «російський». При відтворенні семантики історичних термінів особливої ваги набуває просторово-часова конотація, зокрема коректне прочитання терміна у відповідному історичному контексті.

У більшості сучасних і давніх публікацій російських істориків, опублікованих англійською мовою, форма Russian є двозначною, що цілком влаштовує авторів, оскільки збігається з їх поглядами на історичне минуле й віддзеркалює претензії панівної доктрини, за якою Москва претендує на давньокіївську спадщину.

У багатьох наукових працях, написаних по-англійськи, що інтерпретують давньоруську історію з об'єктивних історичних позицій, є виразна тенденція не використовувати форму Russian. Англomовним авторам та перекладачам доводиться в

багатьох випадках вдаватися до досить детальних коментарів щодо застосування в контексті своєї роботи слова *Russian*. Для того, щоб зменшити ризик двозначності англійської форми, англомовні автори нерідко доповнюють уживання етноніма *Ruthenian* його змістовим аналогом (*Ukrainain*), що подається в дужках. Українські та деякі західні автори віддають перевагу формі, утвореній від транскрибованого іменника *Rus'* плус прикметниковий суфікс *-ian* = *Rus'ian*. Для відтворення прикметника *руський* використовується також іменникова форма власної назви *Rus'* у синтаксичній позиції перед означуваним іменником, наприклад *the mother of Rus' cities*.

Особливого значення набуває в певних ситуативних контекстах принцип історизму в застосуванні до перекладу терміну-етноніма. Показовими з цього погляду є приклади з англомовної монографії Ореста Субтельного. В українському перекладі цієї монографії назву *Ukrainian principality* передано як *'Руське'* князівство:

«He [Vyhovsky] was greatly aided by Iurii Nemyrych, a Ukrainian aristocrat ... who espoused the idea of a sovereign Ukrainian principality...» (Subtelny, 1994: 144) «Велику допомогу йому подавав український аристократ Юрій Немирич, який ... підтримував ідею суверенного 'Руського' князівства ...» (Субтельний, 1994: 131). Оскільки англійський текст оригіналу й український текст перекладу адресовані різній читацькій аудиторії, у них вжито різні етноніми (*Ukrainian principality* і *Руське* князівство) для позначення того самого об'єкта номінації. З погляду автентичності етноніміки XVII ст. більш коректним є термін *'Руське князівство'*, що точніше віддзеркалює тогочасний узус. Однак для англомовного читача зрозумілішим є термін, ужитий О. Субтельным – *Ukrainian principality*, що дозволяє уникнути двозначності й адекватно співвідноситься з концепцією української історії, запропонованою автором зазначеної праці.

Висновки. Саме на особливому значенні принципу історизму в перекладі досліджуваного типу реалій хочеться наголосити, підсумовуючи все сказане. Український і англійський тексти адресовані різним читацьким аудиторіям, а змістове наповнення реалії змінюється залежно від історичного часу, в контексті якого вона позиціонується. Наявність у більшості таких назв значного обсягу комунікативно важливої історико-культурної інформації спонукає перекладача вдаватися в кожному конкретному випадку до тих прийомів, які здатні не тільки передати відповідні асоціації та алюзії, але й забезпечити впізнаваність назви та її безпомилкове співвіднесення з українським прототипом.

Перспективи подальших досліджень. Перспективними напрямками подальших наукових досліджень національно-маркованої лексики в перекладі є поєднання лінгвокогнітивного підходу з лінгвостатистичним, зокрема з метою зіставного вивчення методологічних пріоритетів українських і зарубіжних авторів та перекладачів. Значний інтерес становлять також практика відтворення словотвірних похідних від явних та прихованих реалій та особливості функціонування цих дериватів у різних жанрових і контекстуальних середовищах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Зорівчак, 1989 – Зорівчак Р. П. Реалія і переклад: монографія. Львів, 1989. 216 с.
2. Жомнір, 1969 – Жомнір О.В. Реалії в перекладах «Кобзаря» англійською мовою // Мовознавство. 1969. № 5. С. 36–41.

3. Коптілов, 1977 – Коптілов В. В. Актуальні питання українського художнього перекладу: монографія. Київ, 1977. 132 с.
4. Корунець, 1985 – Корунець І. В. Українське художнє слово для англomовного світу // Київ. 1985. № 8. С. 136–140.
5. Кундзіч, 2014 – Кундзіч О. Л. Творчі проблеми перекладу: монографія. Київ, 2014. 398 с.
6. Субтельний, 1991 – Субтельний О. Україна: історія / пер. з англ. Ю. Шевчука. Кив, 1991. 512 с.
7. Grabowicz, 2003 – Grabowicz G. Ukraine after Independence: A Balance Sheet for Culture // Society in Transition. Social Change in Ukraine in Western Perspective. Toronto, 2003. P. 307–326.
8. Plokhyy, 2004 – Plokhyy S. Bourgeois Revolution or Peasant War // Journal of Ukrainian Studies. Toronto. 2004. Vol. 29, No 1-2. P. 345–369.
9. Subtelny, 1994 – Subtelny O. Ukraine: a history. Toronto, 1994. 692 p.
10. Encyclopedia of Ukraine / Edited by Volodymyr Kubijovyyi. Toronto, 1993. Vol. V. 886 p.
11. Ukraine. A Concise Encyclopedia / Edited by Volodymyr Kubijovyyi. Toronto, 1963. Vol. 1. 1185 p.

REFERENCES

1. Zorivchak, 1989 – Zorivchak R. P. Realiia i pereklad [Realia and translation]: monohrafiia. Lviv, 1989. 216 p. [in Ukrainian]
2. Zhomnir, 1969 – Zhomnir O. V. Realii v perekladakh «Kobzaria» anhliskoioi movoioi [Realia in «Kobzar». English translations]// Movoznavstvo. 1969. No 5. P. 36-41 [in Ukrainian]
3. Koptilov, 1977 – Koptilov V. V. Aktualni pytannia ukraïnskoho khudozhnoho perekladu: monohrafiia [Current issues of belles-letters translation]. Kyiv, 1977. 132 p. [In Ukrainian]
4. Korunets, 1985 – Korunets I. V. Ukraïnske khudozhnie slovo dlia anhlomovnoho svitu [Ukrainian artistic word for Anglophone world] // Kyiv. 1985. No 8. P. 136-140 [in Ukrainian]
5. Kundzich, 2014 – Kundzich O. L. Tvorchii problemy perekladu [Creative problems of translation]: monohrafiia. Kyiv, 2014. 398 p. [In Ukrainian]
6. Subtelnyi, 1991 – Subtelnyi O. Ukraina: istoriia / per. z anhl. Yu. Shevchuka. Kyv, 1991. 512 p. [In Ukrainian]
7. Grabowicz, 2003 – Grabowicz G. Ukraine after Independence: A Balance Sheet for Culture // Society in Transition. Social Change in Ukraine in Western Perspective. Toronto, 2003. P. 307-326.
8. Plokhyy, 2004 – Plokhyy S. Bourgeois Revolution or Peasant War // Journal of Ukrainian Studies. Toronto. 2004. Vol. 29, No 1-2. P. 345-369.
9. Subtelny, 1994 – Subtelny O. Ukraine: a history. Toronto, 1994. 692 p.
10. Encyclopedia of Ukraine / Edited by Volodymyr Kubijovyyi. Toronto, 1993. Vol V. 886 p.
11. Ukraine. A Concise Encyclopedia / Edited by Volodymyr Kubijovyyi. Toronto, 1963. Vol. 1. 1185 p.

Статтю подано до редакції 02.04.2018 р.